

Inhoud

1 VERBONDEN DOOR BESMETTING

Een aanstekelijk thema, Arko Oderwald	11
Aangeraakt worden. Het gevaar van welkome intimiteit, Sjaak van der Geest	17
Ter bevordering van gehoorzaamheid. Besmetting op instigatie van God, Johan Bouwer	29
Besmettelijke ziekten: vier verkenningen en een epiloog, Ignace Schretlen	37
Besmetting, Spike Milligan	47
Hoe meer zuivering, hoe meer onzuiverheid. Philip Roth en de onreinheid van het zwart-zijn, Frits Milders	49
Hoe zieker, hoe beter. Bioterrorisme bij Robin Cook, Jacobien Erbrink	63
Gejank in de verte, Miroslav Holub	71
De oorlog in de oorlog. Infectieziekten in Knife song Korea, Wouter Schrover	73
Moord en andere vervelende zaken. De angsten van Isaac Asimov, Jan Kardaun	81
Een middernachtelijke wals in Tsjernobyl. De besmettelijkheid van lotsverbondenheid, Ineke van den Bergen	89
Onomkeerbare afbraak van het afweersysteem, tweezijdig, Anna Enquist	97

De lakmoesproef van de moderne beschaving. Goed en kwaad in virusfilms, Gawie Keyser en Heidi de Mare	99
Het virusdeeltje gijs en de zenuwcel, Leo Vroman	109
2 BESMET DOOR ONZICHTBARE BEESTJES	
<i>De pest, Giovanni Boccaccio</i>	113
Hoe overleeft men de pest? De functie van kunst in tijden van rampspoed, Willem van Tilburg	117
<i>De dood waart door de velden, Andrew Miller</i>	129
<i>Danse pseudomacabre, William Carlos Williams</i>	133
Bevrucht met de dood. Frans Kellendonk en de angst voor het niets, Jellie Brouwer	137
Zuiverende seks met maagden. Moralisme en mythen over aids, Rob Houtepen	145
De tragische verpleegkundige. Morele dubbelhartigheid in het Tuskegee-syfilisexperiment, Erik Fokke	153
<i>Het volk der levende schroeffes, Thomas Mann</i>	163
Zelfs in een brief kan ik je amper vaarwel zeggen, Aafke de Groot	169
Koorts, Gerrit Achterberg	175
Chopin, Gottfried Benn	176
<i>Een uitgedoofd geval, Graham Greene</i>	179
Verdampende moraliteit. De waarheid achter de Aziatische braakloop, Arko Oderwald	185
Kamp Cholera, Rudyard Kipling	193
<i>Het gebruik van geweld, William Carlos Williams</i>	195
Tropenkoorts, Diana Ozon	198
Kuru, syndroom van de glimlachende dood, Miroslav Holub	199
Streptokokken, Neeltje Maria Min	200
Koorts, Paul van Ostaijen	201

Mijn man de schrijver, Kristien Hemmerechts 203

3 BESMET DOOR IDEEËN

Het gerucht gaat ... Over dodelijke waarheden en paranoïde wanen,
Henk Maassen 229

Van een zucht een storm. De catastrofe van het slechte humeur,
Dorly Deeg 239

De dood zal komen. De besmettelijkheid van suïcide,
Wouter van Ewijk 247

Jij besmet mijn ogen. Over de verspreiding van het kwade in
Shakespeares Richard III, Christel Grimbergen 259

Wie is hier nou gek? Over ziekelijke liefde en stalking,
Andrea Ruissen 271

4 BESMET DOOR VREEMDHEID

Aanstekelijke angst. Hoe kuddegeest dodelijk kan zijn,
Henriëtte van der Horst 283

Dierlijke vitaliteit. Over de aantrekkelijke besmetting door
vampiers, Stephen Snelders 291

Wat de mens tot mens maakt. Paniek en emoties in
'The invasion of the body snatchers', Joost Zaat 299

De kiemen van het kwaad. Hekserij en ketterij in de
middeleeuwen, Murk Dijkstra 309

Verantwoording 317

Medewerkers aan dit boek 319

Besproken werken 323

Namenregister 327

Zakenregister 329

Gedichten

Oorspronkelijk proza

1 *Verbonden door besmetting*

Een aanstekelijk thema

Arko Oderwald

In 2003 werd een geheel nummer van het tijdschrift *Literature and Medicine* gewijd aan besmetting en infectie. De essays gingen vooral over concrete besmettingen en infecties, zoals de pest en de pokken. Een mogelijke invalshoek voor dergelijke essays zou de ziektebeleving kunnen zijn, maar opvallend genoeg is dit in vrijwel geen enkel essay het geval. Besmettelijke ziekten nemen een bijzondere plaats in onder de ziekten omdat zij ons met andere mensen in verbinding stellen; iets wat ze overigens gemeen hebben met genetische ziekten, hoewel de verbinding daarbij geheel anders tot stand komt. Het komt eigenlijk niet voor dat je een besmettelijke ziekte voor jezelf kunt houden. Altijd bestaat de mogelijkheid dat je de ziekte doorgeeft aan een ander en dat je dus onderdeel wordt van een causale keten. Omgekeerd kunnen andere mensen voor jou zo'n doorgeefluik zijn als je de ziekte nog niet hebt. Een onderdeel van een behandeling tegen een besmettelijke ziekte kan dan ook isolatie zijn, het afsnijden van de mens van zijn omgeving.

Besmettelijke ziekten hebben dus vanwege hun aard per definitie naast een medische ook een sociale, maatschappelijke en politieke betekenis. En omdat de mens zelf onderdeel is van de causale keten, zijn schuldvragen nauwelijks te vermijden. Daarmee doet ook een morele en religieuze dimensie zijn intrede. Zo zijn er in het *Oude Testament* de door God gezonden plagen met een besmettelijk karakter als straf, verstuurt Apollo in de *Ilias* zijn pestpijlen af naar de vijand, laat Sofokles Thebe zuchten onder de pest omdat de moord op Laius niet opgelost is. Vele besmettelijke ziekten, zoals cholera, pokken, tyfus, tbc en pest zijn beschreven vanuit deze optiek.

Een bijzondere plaats daarbinnen nemen de seksueel overdraagbare ziekten in. Ook syfilis, gonorrhoe, aids en andere soa's zijn onderdeel van deze culturele, morele en politieke betekenissen. Ze verschillen echter in wijze van overdracht. De overdracht is exclusief gebonden aan seks, en seks maakte altijd al deel uit van een moreel discours. Bovendien is het hier mogelijk, als je weet hebt van de infectie, de verspreiding ervan te stoppen door te stoppen met seks. We vinden dat makkelijker dan te stoppen met ademen; de schuldvraag weegt daarom bij soa's zwaarder.

Het is opvallend dat deze meervoudige betekenis niet is gestopt nadat Robert Koch het fundament legde voor een wetenschappelijke verklaring van besmetting. Tot op de dag van vandaag is bijvoorbeeld de besmette-

lijke ziekte als straf voor collectief of individueel slecht gedrag terug te vinden in ons bewustzijn. De betekenissen zijn zelfs uitgebreid. Zo is de oorlogsmetafoor sinds Koch steeds dominanter geworden.

Deze wetenschappelijke kennis heeft bovendien iets interessants opgeleverd. Hoewel de mens aan de ene kant een natuurlijke afweer heeft tegen binnendringende micro-organismen, moeten we aan de andere kant besmet worden om een echte afweer tot stand te kunnen brengen. We hebben deze kennis gebruikt om een heel vaccinatieprogramma op te stellen, waarvan de basisgedachte in wezen is: het lichaam moet het kwaad kennen om zich ertegen te kunnen verweren. Pas wanneer het lichaam zich het kwade eigen maakt, kan het goede tot stand komen. Goed en kwaad zijn dan geen eenvoudige tegenstellingen meer, maar van elkaar afhankelijk; ze hangen dialectisch samen. En dat is voor een literator weer een mooi gegeven om een boek op te bouwen, zoals Thomas Mann deed in *Doctor Faustus*.

Omdat de dimensies van concrete besmettelijke ziekten zo talrijk zijn, is er vrijwel geen besmettelijke ziekte die niet op de een of andere manier literair 'verwerkt' is. Daarbij is uiteraard de ziektebeleving een mogelijk onderwerp, maar het is wel duidelijk dat vooral de morele dimensie literair wordt onderzocht. Tegelijkertijd maken de vele dimensies ook iets anders mogelijk, iets wat in het nummer van *Literature and Medicine* slechts zijdelings, in het nawoord, aan de orde komt.

Zo opende zich door het werk van Koch een heel veld van mogelijkheden om besmettelijke ziekten te visualiseren. Deze visualisaties – een eenvoudig voorbeeld is een bacterie uitgebeeld als duivel of magere Hein – voeden op een nieuwe wijze de betekenissen van infecties. Bacteriën worden geantropomorfiseerd; ze gaan zich gedragen als mensen. Dit heeft een aantal leuke films opgeleverd, zoals *Fantastic Journey*, waarin verkleinde mensen in een duikboot door het menselijk lichaam reizen en achterna worden gezeten door agressieve antilichaampjes en opgegeten worden door reuzenleukocyten. Maar wat literair gesproken interessanter is, is dat het denken over besmetting kan worden overgedragen op andere gebieden van het menselijke bestaan. Zo kunnen ideeën, gedachten en teksten besmettelijk zijn, of bepaalde mensen aanstekelijk. Besmetting wordt zo tot metafoor.

Uit dit antropomorfiseren en metaforiseren blijkt altijd weer de grote tegenstelling tussen wetenschappelijk denken en literair denken. Maar het blijkt in de praktijk altijd erg moeilijk te zijn om een voorstelling te maken van het menselijk lichaam, ook voor wetenschappers. Het voorwoord van een pathologieboek uit 1976 probeert dit nog wel te ontkennen.

Begging forgiveness to the clergy and the poets, but man is basically a conglomeration of highly specialized cells.

Maar het fysiologieboek uit diezelfde tijd maakt – hoewel ongewild – duidelijk dat er zonder literaire verbeelding – in dit geval dient de machine als voorbeeld – geen wetenschappelijke theorie denkbaar is.

I hope that this text can convey the understanding that the human body is one of the most complex and yet one of the most beautiful of all functional mechanisms. I hope that the students will begin to realize, as a special example, that the human brain is itself a computer having capabilities and functions that all the electronic computers in the world at present cannot achieve (...) The very fact that we are alive is almost beyond our own control, for hunger makes us seek food and fear makes us seek refuge. Sensations of cold make us provide warmth, and other forces cause us to seek fellowship and reproduce. Thus, the human being is actually an automaton, and the fact that we are sensing, feeling and knowledgeable beings is part of this automatic sequence of life.

Wie in leerboeken gaat zoeken naar de wijzen waarop wij cellen beschrijven kan bijvoorbeeld het volgende lezen: cellen worden geboren, voeden zich, groeien, worden volwassen, hebben een familie en planten zich voort. Cellen hebben kortom een leven zoals mensen dat ook hebben, hebben een lot, kunnen communiceren, herkennen of negeren andere cellen. Cellen kunnen ook oorlog voeren en gaan tot slot net zoals wij dood.

Virussen spreken eveneens tot de verbeelding. Virussen kunnen zich ongemerkt in een organisme vestigen, kunnen het organisme hercoderen, ze muteren om te ontsnappen aan oppositie, virussen worden opgevat als een pakketje informatie, hebben een eigen ordening en logica, maar zijn tegelijkertijd levend noch dood.

Aldus valt bijvoorbeeld te begrijpen waarom een computervirus vergeleken wordt met een virus en waarom de ontdekking van virussen het thema van de levende doden (onder andere het vampierthema) een nieuwe impuls gaf.

Het is daarom niet vreemd dat William Burroughs de opvatting verkonddigde dat taal een virus uit de ruimte was. Immers, ook woorden kunnen niet in isolatie leven, ze moeten een gastheer hebben en zijn dus in die zin parasitair. Als ze eenmaal zijn geïmplanteerd in een gastheer, beginnen ze zich te vermenigvuldigen tot ideeën, die zich weer van de ene mens naar de andere kunnen verspreiden, tijdens welk proces ze beginnen te muteren en van vorm te veranderen. Ze passen zich aan de omgeving aan, evolueren en worden sterker, of gaan te gronde.

Interessant is dat deze gedachte ook is uitgewerkt door de bioloog Richard Dawkins in zijn boek *The selfish gene* uit 1976. Volgens hem zet het gen ons aan tot gedrag waardoor het zelf kan overleven, bij voorkeur in verbeterde vorm. Dawkins heeft in dit boek naast het gen ook het begrip meme geïntroduceerd. Memen zijn (delen van) ideeën, talen, melodieën, ontwerpen, morele en esthetische waarden, kortom zaken die worden aangeleerd en doorgegeven aan anderen. Memen willen zichzelf voortplanten, zoals een virus dat doet door middel van zijn genetische materiaal en zoals het gen dat doet.

Naast de concrete besmetting die tot concrete ziekte leidt, reikt besmetting dus tot in de verste uithoeken van het geestelijke en materiële bestaan.

Besmetting in dit boek

In dit boek zijn essays over besmetting in romans of films opgenomen van artsen, filosofen, theologen, journalisten, historici, schrijvers en literatuurwetenschappers. Daarnaast zijn er enkele originele verhalen of fragmenten uit romans en gedichten opgenomen.

Het boek is ingedeeld op geleide van de overwegingen die in deze inleiding zijn genoemd.

Het eerste deel is genoemd *Verbonden door besmetting*. Daarin worden vooral in algemene zin de politieke, sociale en morele dimensies van concrete besmettingen aan de orde gesteld. In het tweede deel – *Besmet door onzichtbare beestjes* – komen deze dimensies ook aan de orde, maar dan aan de hand van specifieke besmettelijke ziekten, zoals de pest, de pokken, aids, syfilis, tbc, lepra, cholera, en difterie. Dit deel wordt besloten met een verhaal van Kristien Hemmerechts waarin zij, uitgaande van de pest, laat zien hoe ook ideeën besmettelijk kunnen zijn. Dit verhaal vormt daarmee de overgang naar het derde deel – *Besmet door ideeën* – waarin dit aspect in een vijftal essays nader onderzocht wordt. Het boek wordt besloten met het deel *Besmet door vreemdheid*, waarin het gaat over de besmettelijkheid van vreemdelingen, vampiers, *aliens* en heksen.

De redactie hoopt dat er zo een aanstekelijke combinatie is geschapen van teksten over besmetting.

Verwijzingen

Burroughs, William S. *Word Virus*. New York: Grove Press, 1998.

Dawkins, Richard. *The selfish gene*. Oxford: Oxford University Press, 1976.

Guyton, A.C. *Medical Physiology*. Philadelphia: Saunders, 1976.

Mayer, Ruth & Weingart, Brigitte (Hg). *Virus! Mutationen einer Metapher*. Bielefeld: Transcript, 2004.

Robbins, SL, & Angell, M. *Basic Pathology*. Philadelphia: Saunders, 1976.

Snyder Sachs, Jessica. *Good germs, bad germs*. New York: Hill and Wang, 2007.

Weinstein, Arnold. *Infection as metaphor*. In: Contagion and infection. *Literature and Medicine*, 2003, 22, 102-15.